կալուածատիրոջ գինեգործութեան գործարաններին, իսկ հեռուից կալուածատիրոջ մեծ և ընդարձակ այգւոյն, որ ինչպէս տեսինք և պարոն բժիշկ Միքայէլ Զայեանցն ասաց, աւելի քան 20 դեսետին կ'լինէր։ Կալուածատէր պարոն Պետրոս Ղազարեանը վախճանուած էր քանի տարի յառաջ, որոյ միակ դուստրն առնելով յիշեալ պ. Զայեանցն համարւում է նոյնպէս կալուածատէր։ Պ. Պետրոսը Խաչմասում շինել է մի մեծ և հոյակապ եկեղեցի թրձեալ աղիւսով՝ Ղուբայու եկեղեցւոց երկու անգամ մեծ, որոյ մէջ՝ դրան քամակից շինել է տուել երկու խորանանման դամբարան, միոյն մէջ թաղուած է Յովսէփ բէկը, իսկ միւսի մէջ թաղուած է ինքը՝ եկեղեցին շինել տուող Պետրոս բէկը։ Վերջապէս թէ եկեղեցի է և թէ դամբարան։ Բայց դեռ չսպիտակացրած եկեղեցին՝ վախճանել է պ. Պետրոսն 1887 թ. և այնպէս մնացել է եկեղեցին թերի, և առանց օծման[1]), որոյ թերութիւնը խոստացաւ լցնել պարոն Զայեանցն և հանգուցելոյն քեռայր փեսայ մեծապատիւ պ. Միքայէլ Արխօլոմեանցն։ Նրանք թէ եկեղեցին փոքր շինած լինէին և շուտ վերջացրած, որ խեղճ 30 տուն թաթախօս ժողովուրդը 10 տարի չմնային առանց ժամերգութեան և պատարագի. և այն մեծ շինութեան կէս ծախսովն շինէր եկեղեցական դպրոց և ապահովացնէր, քան թէ Մարգասիրական Ընկերութիւնից նպաստ խնդրէր։ Խաչմաս բառը պարզ հայերէն է, և նշանակում է այստեղ Խաչի մասն լինել, և գուցէ Աղուանից պատմութեան մէջ յիշուած խաչն լինի . . . այս տեղ պահած լինին երբեմն, ըստ որում այս տեղ և թագաւորաց և գուցէ հայրապետաց գերեզմանք կան, որոց մին է Աղուանից Սենեքերիմ թագաւորի գերեզմանը, որոյ վրայ գրուած է։

«Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի», որ ի հարկէ Աղուանից թագաւոր կը լինի։

Գերեզմանատունն Խաչմաս գիւղից կէս վերստ հեռու խիտ անտառի մէջ է, ծածկուած մեծ մասամբ մացառներով, բայց

---

[1]) Խաչմասի նորաշէն եկեղեցին օծեց իմ կարգադրութեամբ Սաղեանի վանքի վանահայր Ստեփաննոս վարդապետ Աստապատցի, 1893 թուի յուլիսի 4ին Վարդավառի տօնին։